

“BIR MA’NOLILIK VA KO‘P MA’NOLILIK” MAVZUSINI O‘QITISHDA NOAN’ANAVIY USULLAR

Tursunqulova Barno Abdurashid qizi

JDPU o‘zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi
2-kurs magistranti

D.Abdualiyeva

Ilmiy rahbar: dots.

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada maktabda “LEKSIKOLOGIYA” bo‘limini o‘qitishda pedagogik texnologiyalarni qo‘llash xususida fikr bildirilgan.

Kalit so‘zlar: funksional savodxonlik, o‘qish savodxonligi, pedagogik texnologiya, tekst, texnologiya, metod.

АННОТАЦИЯ

В данной статье предлагается использование педагогических технологий при изучении “Leksikologiya” Ключевые слова: функциональная грамотность, читательская грамотность, педагогические технологии, текст, технологии, методы.

ABSTRACT

This article deals with “Leksikologiya” the Uzbek folklore in teaching young learners and using interactive ways of conducting sessions. Key words: functional literacy, reading literacy, pedagogical technologies, text technology, methodical.

Leksema bir ma’noli va ko‘p ma’noli bo‘lishi mumkin. Maktab, chumchuq, javon so‘zlari bir ma’noni bildirgani uchun bir ma’noli so‘z deyiladi. Bir ma’noli so‘zlar monosemantik so‘zlar deb ham yuritiladi. Nutq jarayonida birdan ortiq ma’no bildiradigan so‘zlar ko‘p ma’noli so‘zlar deyiladi. Masalan, quloq, bosh, ko‘z so‘zlari ko‘p ma’noli so‘z:

Tildagi so‘zlarning ancha qismi ko‘p ma’noli, chunki kishi o‘zining kundalik hayotida yangi paydo bo‘lgan tushunchaning har biri uchun alohida – alohida so‘z

qo‘llayveradigan bo‘lsa, uning soni o‘ta ko‘payib ketib, xotirada saqlash mumkin bo‘lmay qoladi. Natijada tildan foydalanish qiyinlashib, u sekin – asta yaroqsiz holga kelib qoladi.

Nutq jarayonida ikki va undan ortiq ma‘noda qo‘llaniluvchi ko‘p ma‘noli yoki polisemantik so‘z, ko‘p ma‘nolilik hodisasi esa polisemiya deyiladi. Polisemiya grekcha poli-“ko‘p”, semio-“ma‘no” so‘zidan olingan bo‘lib, ko‘p ma‘noli demakdir. Polisemiya monosemiya (grekcha mono “bir”, semio “ma‘no”) ga zidlanadi.

Ko‘p ma‘noli so‘z qancha ma‘no bildirmasin, baribir o‘sha predmet, hodisa, harakat orasida aloqa, umumiy belgi mavjud bo‘lishi shart. Masalan, etak so‘zi uch predmetni anglatadi, ammo ular orasidagi o‘xshashlikka asoslangan umumiy (“past qism”) belgisi mavjudligi bir–biri bilan bog‘lab turadi. Solishtiring:

Tog‘ning etagi, ko‘ylakning etagi.

Ko‘p ma‘noli so‘zda ma‘no qancha bo‘lsa ham, u bir so‘z hisoblanaveradi. Ko‘chma ma‘no nutq tarkibida boshqa so‘z bilan bog‘langanda namoyon bo‘ladi, so‘z nutq tarkibidan chiqarilganda o‘z ma‘nosi qoladi.

Har qanday ko‘p ma‘noli so‘z gapning ichida faqat bir ma‘noni anglatadi. Chunki bunda so‘zlovchi bir ma‘noni nazarda tutadi va gapdagi qo‘shni so‘z ham boshqa ma‘noni yuzaga chiqarmaydi.

Ko‘p ma‘noli so‘zning ma‘nosini bilish va undan nutq jarayonida o‘rinli foydalanish nutqning ta’sirchan, ifodali bo‘lishiga yordam beradi.

Tildagi har qanday so‘z paydo bo‘lgan paytda bir ma‘noni, keyinchalik esa ko‘p ma‘noni anglatib qolishi mumkin. Ba’zan buning aksi yuz beradi. Demak, so‘z ma‘nosi doimiy taraqqiyotda bo‘ladi, o‘zgarib turadi. Vatan so‘zi dastlab, “tug‘ilgan joy” ma‘nosini anglatgan. Bugungi kunda u respublika, davlat ma‘nosini ham anglatadi. Bunday holni hozirgi o‘zbek tilidagi burchak, kecha, yutuq, boshlang‘ich kabi qator so‘zlarda ham ko‘rish mumkin.

Ma’lumki, ona tili ta’limi tub islohatlarni boshidan kechirdi. Ta’lim mazmuni tamomila o‘zgardi. Zero, maktab ona tili ta’limining maqsadi o‘quvchilarning nutqiy faoliyatini rivojlantirishga qaratilgan ekan, maktabda ona tilini o‘qitishda uzundan-uzoq qoidalarni yodlatishdan voz kechilib, asosiy diqqat-e’tibor o‘quvchining og‘zaki va yozma nutqini shakllantirish masalalariga qaratilishi davr taqozosidir. “Maktabda ona tili ta’limining bosh maqsadi- deb qayd qilingan ona tili ta’limi konsepsiyasida, - o‘quvchilarda tilning ichki imkoniyatlaridan, uning tasviriy vositalaridan, nutq jarayonida samarali va o‘rinli foydalanish ko‘nikmalarini turlicha yo‘sin va shakllarda

ifodalash omili masalalarini hosil qilishdan iborat”.

Demak, ona tili mashg‘ulotlarida nutqning asosiy xomashyosi so‘z ustida ishlash, o‘quvchilarning lug‘at boyligini oshirish, so‘zdan to‘g‘ri va o‘rinli foydalanish, umuman o‘quvchilarda ijodiy faoliyatni shakllantirishda ta‘lim samaradorligini belgilovchi qulay metod, vosita va usullarni to‘g‘ri belgilay olish- ona tili ta‘limi oldida turgan muhim, dolzarb vazifadir.

Biz bolani ijodkorlikka, mustaqil fikrlashga o‘rgatmas ekanmiz, mustaqil O‘zbekistonning “o‘ziga xos, o‘ziga mos” yo‘ldan borishiga sabab bo‘ladigan, milliy urf-odatlarimiz va milliy qadriyatlarimiz ruhida tarbiyalanayotgan yoshlarimizga to‘g‘ri ta‘lim-tarbiya bera olmaymiz. Bu narsalarni eng avvalo, har bir pedagogning ish rejasida, dasturlarida o‘z aksini topishi lozim.

Ona tili darslari oldiga qo‘yiladigan vazifalar va ularni amalga oshirish yo‘llari, har qanday mukammal dastur asosida yaratilgan takomillashgan darslik, samarador usullar bilan o‘quvchilar ongiga singdirilgandagina kutilgan natija berish mumkin

Yangi pedagogik texnologiyalarga muvofiq talaba ona tili materiallarini tayyor holda o‘zlashtirmay, uni izlashi, ijodiy faoliyat ko‘rsatishi zarur.

Tilshunoslikda so‘zning ko‘p ma‘nolilik xususiyatini o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki ko‘p ma‘noli so‘zlar turli usullar vositasida ma‘no ko‘chishi orqali o‘z ma‘nosidan boshqa ma‘nolar ifodalagan holda tilning ifoda imkoniyatlarini boyishida muhim ahamiyat kasb etadi.

So‘z ustida ishlash jarayoni murakkab va ko‘p qirrali jarayon hisoblanadi. Shunga erishish lozimki, o‘quvchi yangi va notanish so‘zga e‘tiborsiz bo‘lmasin. Uning ma‘nosini anglashga harakat qiladigan bo‘lsin.

O‘quvchilar leksikologiya bo‘limi bilan 5- sinfda tanishadilar.

Bir ma‘noli va ko‘p ma‘noli so‘zlar tilimizning leksik boyligi. Ulardan qancha o‘rinli foydalanilsa, fikrni ravon, go‘zal ifodalash imkoniyatlari shuncha kengayadi, so‘zdan to‘g‘ri va samarali foydalanish malakalari shakllanadi. Albatta, hamma bilimning asosida takrorlash va ko‘nikma yotadi. Ko‘nikma va malakalarni shakllantirish uchun esa 5- sinf darsligida ham qator topshiriq va mashqlar berilgan. Shunday ekan, mashg‘ulotlarni avvalambor, berilgan topshiriqlarni bajarishdan boshlaymiz:

475- mashq. Tuyuqni o‘qing, yoz so‘zlarining qanday ma‘nolarda kelayotganini tushuntiring. Har biriga bittadan gap tuzing.

Taqdirni o‘z qo‘ling bilan yoz,
Mehring bilan qishni qilgin yoz,
Erkinlikning osmonida uch,
Maqsad sari qanotingni yoz.

Birinchi misrada “yoz” so‘zi qalam yoki ruchka bilan yozmoq, qoralamoq ma’nosida ishlatilgan: Mahbuba diktantni xatolarsiz yozar ekan.

Ikkinchi misrada “yoz” so‘zi yil fasllaridan birining nomi sifatida ishlatilgan: Bu yil yoz shunday issiq bo‘ldiki, ko‘chaga chiqqing kelmaydi.

To‘rtinchi misrada esa “yoz” so‘zi qanotni ochmoq, parvozga shaylanmoq ma’nosida ishlatilgan: Burgut osmonda qanotlarini keng yozgan holatda uchar edi.

Ushbu topshiriqni o‘quvchilarga mavzuni tushuntirib bo‘lgandan keyin bajarishga ruxsat beriladi. Ushbu topshiriqni bajarishda o‘quvchi dastlab tuyuqning ma’nosini yaxshi tushunishi kerak. Shundan keyin “yoz” so‘zini matn tarkibidan ajratib oladi va uning ma’nosini izohlaydi. Shunda so‘zning o‘z ma’nosi aniq bo‘ladi. Shunda o‘qituvchi o‘quvchilarga bu so‘zning ma’nolari batafsilroq tushuntirib beriladi.

476- mashq. Nuqtalar o‘rniga qavs ichida berilgan so‘zlardan mosini qo‘ying va ko‘chiring. Nima uchun aynan shu so‘zni tanlaganingizni izohlang.

Uning dastxati ... (chiroyli, go‘zal, suluv) ekan.

Uning dastxati chiroyli ekan. (Chunki go‘zal, suluv so‘zlari faqatgina shaxsga nisbatan ishlatiladi).

Yuqoridagi mashqni o‘quvchilarga “Birgalikda o‘rganamiz” usulidan foydalangan holda bajartirilsa maqsadga muvofiq bo‘ladi. Bunda o‘quvchilar ikki guruhga ajratiladi va har ikki guruh mashqni bajaradi hamda nima uchun shu so‘zlarni tanlaganliklarini oq qog‘ozga yozib o‘qituvchiga topshiradilar. Shundan keyin guruhdan bir kishi javoblarni aytadi. O‘qituvchi g‘olib guruhni aniqlaydi va rag‘batlantiradi. Bunda o‘quvchilar birgalikda, birlashib harakat qilishni, bir-birlarining fikrlarini hurmat qilishni o‘rganadilar.

477- mashq. Quyidagi so‘z birikmalari yordamida gaplar tuzing, ma’nolarini tushuntiring.

Ko‘chaning boshi – Muazzamning buvisi ko‘chaning boshidagi uyda yashaydi.
Zumrad bahor – Bahor fasli nima sababdan “zumrad bahor” deyilishini bilasizmi?
Kumush qish – Kumush qishdan, zumrad bahordan, qolishmaydi kuzning ziynati.
Po‘lat iroda – Bu alamga bardosh berish uchun po‘lat iroda sohibi bo‘lmoq kerak.

Ushbu mashqni bajarishda “O‘ylang- juftlikda ishlang - fikr almashing” texnikasidan foydalansa bo‘ladi. Bunda sinfdagi o‘quvchilar bir necha juftliklarga

ajraladilar. Shundan so'ng o'qituvchi mashqni shartlari bilan o'quvchilarni tanishtiradi: oldin o'ylab chiqish, so'ng qisqa javoblar yozish tartibida. O'quvchilar juftliklarga bo'linib, bir- biri bilan fikr almashadilar va ikkala javobni mujassam etgan umumiy javobni ishlab chiqishga harakat qiladi. O'qituvchi bir necha juftliklarga o'ttiz sekund davomida auditoriyaga o'z ishining qisqa yakunini ifodalab berishni taklif qiladi.

Shundan keyin, uyga vazifa beriladi.

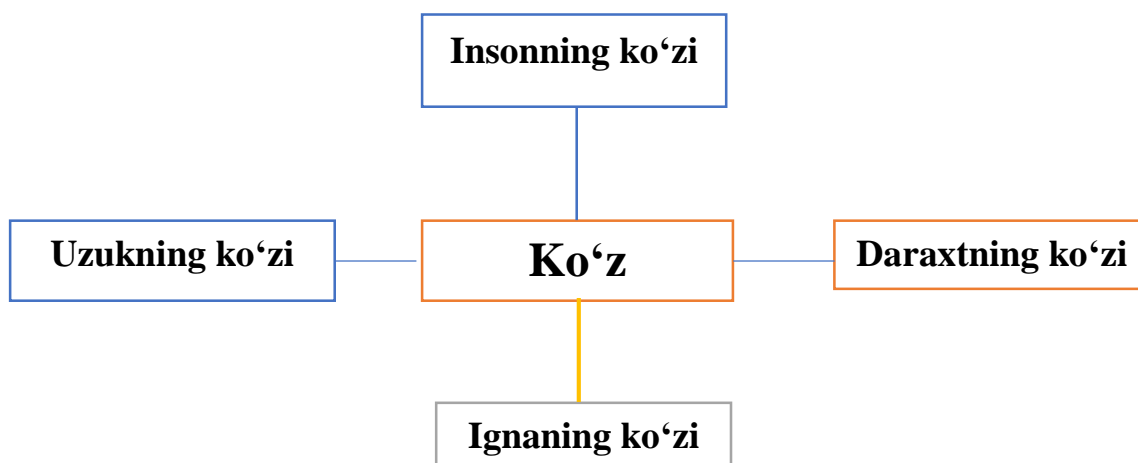
Leksikologiya bo'limini o'tishda ko'p ma'noli va bir ma'noli so'zlar o'quvchilarning so'z boyligini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Topshiriq orqali o'qituvchi o'quvchilar nutqini ko'p ma'noli so'zlar bilan boyitishga erishadi. Bu usul o'quvchilarni tez fikrlashga va diqqatlarini bir joyga jamlab olishlariga yordam beradi. Guruh bo'lib ishlash ko'nikmasini shakllantiradi.

Bir ma'noli so'zlar tilimizda kam sonlini tashkil qiladi. Ko'p ma'noli so'zlarning ma'nosini bilish va undan nutq jarayonida o'rinli foydalanish nutqning ta'sirchan, ifodali bo'lishiga yordam beradi.

So'zlar ba'zan alohida holatda, nutqdan tashqarida bir xil ma'noni gap tarkibida boshqa so'zlar bilan bog'liq holda boshqa bir ma'no anglatishi mumkin. Masalan: pasaymoq so'zi gapdan tashqarida olinganda yerga tomon yaqinlashmoq ma'nosini bildiradi. Gap tarkibida bilimi pasaydi, ko'rish sezgisi pasaydi kabi boshqa ma'nolarni bildiradi.

Bu so'zlar birdan ortiq leksik ma'no ifodalayotgani uchun ko'p ma'noli so'zlar sanaladi. Demak nutqdan tashqarida bir ma'no, nutqdan tashqarida boshqa so'zlar bilan bog'liq holda yana boshqa ma'no ifodalovchi so'zlar ko'p ma'noli so'zlar deyildi. Masalan: ko'z so'zi

Bundan ko‘rinib turibdiki, leksikologiya so‘zining faqatgina ma’no tomonini emas balki, so‘zni har tamonlama tarmoqlab o‘rganadi. So‘zlarning ma’no tomonini esa leksikologiyaning yondosh sohasi bo‘lmish - semasiologiya tadqiq qilib o‘rganadi. Bu esa so‘zlarning ma’no tomoni anchayin murakkab ekanini ko‘rsatadi.

Iliq munosabat - bunda *iliq* so‘zi ko‘p ma’noli so‘z hisoblanadi. Chuqur tekshirmoq - *chuqur* so‘zi ko‘p ma’noli so‘z hisoblanadi. Xira odam - *xira* ko‘p ma’noli so‘z va boshqalar.

Bu metod o‘quvchilarda hozirjavoblikni, tezkorlikni oshiradi. Shundan so‘ng o‘quvchilarga mavzu yuzasidan savollar bilan murojaat qilinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent, 2005.
2. Ne‘matov H, Rasulov R. O‘zbek tili sistem leksikologiyasi, -Toshkent, 1995.
3. Sayfullayrva R. Mengliyev B, Raupova L, Qurbonova M, Abduzalova M, Yo‘ldosheva. Hozirgi o‘zbek tili. Toshkent, 2020.
4. Sh. Rahmatullayev. Semema mustaqil til birligi// UTA, 1984, 3-son.